

Соціальна стратифікація українського суспільства на шляху до сталого інноваційного розвитку

Розглянуто роль соціальної стратифікації суспільства як чинника сталого інноваційного розвитку та його специфіку в економіці України. Запропоновано структурно-логічну схему формування середнього класу у національній економіці, яка ґрунтуючись на критеріях його принципового визначення та динамічної сталості дозволяє оптимізувати структуру стратифікації суспільства, побудувати соціально стійку державу та створити надійну основу державного регулювання соціально-орієнтованої економіки. **розшарування суспільства, середній клас, соціальна стратифікація, економіка, сталий розвиток, інноваційна модель розвитку**

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими практичними завданнями. Реалізація інноваційної моделі розвитку економіки України потребує відповідної уваги щодо питань стратифікаційного розшарування вітчизняного суспільства – структурованої соціальної нерівності, умов, при яких соціальні групи мають неоднаковий доступ до соціального добробуту, що супроводжується не лише позитивними, а й негативними явищами. Так, в державі створилися несприятливі умови: низький рівень доходів населення, значний прошарок малозабезпеченого і бідного населення, а ухвалений 20 жовтня 2009 року Верховною Радою України закон «Про встановлення прожиткового мінімуму та мінімальної зарплати у 2010 році» ще не приніс очікуємих результатів і не дає підстав для визначеного оптимізму у майбутньому.

Усвідомлення більшістю населення країни становища, при якому задоволення їхніх матеріальних і культурних потреб опиняється під загрозою або стає неможливим, призводить до революційної ситуації, втрати стійкості соціально-економічної системи. Так, розпад Радянського Союзу обумовлений такими факторами: не були враховані життєвоважливі інтереси більшості населення (незадоволеність соціальними і матеріальними умовами життя, станом споживчого ринку, невирішеністю життєвих проблем, відсутністю справедливості в розподілі матеріальних та соціальних благ, а також впевненості у своєму майбутньому); відсутність середнього класу; розвал системи державного управління, не здатної створити умови для формування середнього класу і задоволення життєвоважливих інтересів більшості населення країни [1, 69-73].

Держава є соціально стійкою, якщо вона ґрунтується на трьох опорах: власники, чиновники, пролетарі. Причому система стійка, якщо суспільством керують власники [2]. У нашому розумінні власники – це середній клас. Саме тому для подальшого економічного розвитку та соціальної стабільності обов'язковою складовою має бути формування нової соціальної групи – середнього класу. Процес формування середнього класу відноситься до числа базових соціальних процесів, основою суспільства усіх розвинутих країн і робить значний внесок до економічного зростання шляхом демократичних засад. Більшість фахівців розглядають факт формування середнього класу як важливий критерій ефективності економічних та соціальних реформ.

На сучасному етапі соціальна структура українського суспільства під впливом економічних реформ змінюється, але все ще характеризується крайньою нестійкістю, спостерігається процес поляризації доходів та розшарування суспільства.

Аналіз останніх досліджень, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.

Питання стратифікаційного розшарування суспільства та формування економічних засад потужного середнього класу вивчаються як зарубіжними, так і вітчизняними фахівцями всіх цивілізованих країн світу.

Основи сучасного розуміння суті середнього класу як соціально-економічної категорії закладено в роботах Арістотеля й Платона [3], пізніше в дослідженнях К. Маркса[4], Ф. Енгельса, М. Вебера, Р. Дарендорфа, Дж. А. Тойнбі, Л. Ерхарда та ін.

Феномен середнього класу в транзитивній економіці розглядався в роботах Е. Авраамової, О. Александрова, А. Андрєєва, Ю. Васильчука, М. Воєнкова, Л. Григор'єва, Г. Дилігенського, Т. Заславської [5], В. Іноземцева, Т. Космарської, Т. Малевої, В. Радаєва, Л. Романенко, В. Федотової.

Значний внесок у проблему формування середнього класу в країнах ринкової трансформації зробили й українські вчені-економісти А. Базилюк, О. Барановський, Н. Борецька, Є. Воробйов, А. Гальчинський, В. Геєць, І. Гніденко, В. Гошовська, А. Гриценко, Г. Задорожний, Ю. Зайцев, Т. Кір'ян, В. Кузьменко, В. Лагутін, Е. Лібанова, Т.Лучко [6], В. Мандибура, В. Паламарчук, Т. Осташко, В. Савчук, Ю. Саєнко, А.Соввов [7], С. Тютюнникова, М. Шаповал, Н. Шиловцева, О. Яременко та ін. Проте, розробка державних інструментів та механізмів формування середнього класу, оптимальна його чисельність та ідентифікація є недостатньо сформованою і потребує подальших теоретичних і практичних досліджень.

Формування цілей статті (постановка завдання). Середній клас є основою суспільства усіх розвинутих країн і робить значний внесок до соціальної свідомості, активізації підприємницької діяльності, підтримання достатнього освітянського рівня та професіоналізму і, в кінцевому випадку, економічного зростання. Тому, метою статті є дослідження соціальної стратифікації українського суспільства та розробка структурно-логічної схеми формування середнього класу як головного підґрунтя реалізації інноваційної моделі розвитку.

Викладення основного матеріалу дослідження. Процеси реформування національної економіки, пов'язані з реалізацією інноваційної моделі розвитку, супроводжуються стратифікаційними перетвореннями, актуалізуючи при цьому проблему механізмів формування середнього класу. Ми приєднуємося до думки авторів[6], які вважають, що успішність ринкових реформ та макроекономічної політики в цілому залежить від соціально-економічної діяльності середнього класу як невід'ємного елемента ринкової економіки, ефективного господарюючого суб'єкта й соціального актора, який безпосередньо впливає на всі рівні трансформаційних процесів. З розвитком цього інституту пов'язують становлення ринкових відносин, здійснення демократичних перетворень і формування громадянського суспільства. Тому найважливіше завдання економічних реформ, на нашу думку, - створення та помноження потужного середнього класу, оскільки від цього залежать результати подальших ринкових реформ, перспективи інтеграції національної економіки в сучасні світогосподарські процеси, а також її конкурентоспроможність як незалежної технологічно розвинутої держави.

Ще древній філософ Платон роздумував над розшаруванням людей на багатих і бідних. Карл Поппер [3] вважає його "першим політичним ідеологом, мислителем у термінах класів". Платон бачив, що «державу являє собою як би дві держави. Одні складають бідні, інше - багаті, і всі вони живуть разом, будуючи один одному усілякі підступи. У такому суспільстві людей переслідує страх і невпевненість. Здорове

суспільство має бути іншим». Тобто, виокремлюється поняття «нерівності», яке означає, що люди живуть в умовах, за яких вони мають нерівний доступ до обмежених ресурсів матеріального і духовного споживання. Для опису системи нерівності між групами людей широко застосовують поняття "соціальної стратифікації".

Соціальна стратифікація - (від лат. Stratum - шар і facere - робити) - поняття, що означає основні соціальні відмінності і нерівність (соціальну диференціацію) в сучасному суспільстві [8].

Великий економічний словник [9, с.776] тлумачить соціальну стратифікацію як термін, що використовується для визначення структурованої соціальної нерівності, умов, при яких соціальні групи мають неоднаковий доступ до соціального добробуту. Це поняття поряд з категоріями «страта», «клас» є найважливішою категорією мікросоціології, що вивчає суспільство в цілому, його стабільність і зміни, які в ньому відбуваються. Саме тому, на нашу думку, позитивні тенденції у соціальній стратифікації суспільства є сенс вважати достовірним індикатором ефективності реформування національної економіки.

Соціальний прошарок (страта) являє собою сукупність людей, що займають в ієрархії однаковий статус та схожий спосіб життя. Він характеризується відповідною якісною однотиповістю. Належність страті має дві складові - об'єктивну (наявність певних показників характерних для даного соціального прошарку, табл.1) та суб'єктивну (ідентифікація себе з визначеним прошарком, табл. 2).

Так, Держкомстатом України[10] вимірюються наступні види товарів і послуг, на які витрачають (або не можуть собі дозволити витратити) гроші респонденти: 1)продукти харчування; 2)оплата житла; 3)медичне обслуговування; 4)придбання одягу; 5)придбання товарів довгострокового користування; 6)оплата навчання; 7)відпочинок (табл. 1).

Таблиця 1- Достатність доходу респондентів для задоволення ЖВІ* у 2000-2006 роках** (у %)

Роки	Більше, ніж достатньо	Достатньо	Трохи не вистачає	Недостатньо	Не можу визначитися	Рівень задоволення ЖВІ
У продуктах харчування						
2000	0,6	26,1	...	73,3	...	26,7
2002	1,4	31,6	...	67,0	...	33,0
2003	0,8	17,4	20,5	58,7	2,6	18,2
2004	1,2	29,5	21,8	45,1	2,4	30,7
2006	1,4	34,1	23,5	38,4	2,6	35,1
В оплаті житла						
2000	0,4	19,6	...	80,0	...	20
2002	1,5	34,3	...	64,2	...	35,8
2003	0,9	23,9	18,4	52,9	3,9	24,8
2004	1,3	36,4	18,7	40,3	3,3	37,7
2006	1,1	41,3	19,2	35,0	3,4	42,4
У медичному обслуговуванні						
2000	0,3	10,7	...	89,0	...	11
2002	0,9	15,4	...	83,7	...	16,3
2003	0,6	9,2	13,3	71,6	5,3	9,8
2004	0,8	14,6	18,8	59,9	5,9	15,4
2006	0,7	16,2	19,1	57,9	6,1	13,6
У придбанні одягу						
2000	0,3	6,6	...	93,1	...	6,9
2002	0,8	15,7	...	83,5	...	16,5
2003	0,4	7,1	16,3	73,3	2,9	7,5
2004	0,4	9,7	21,2	65,7	3,0	10,1
2006	0,6	12,9	24,2	58,8	3,5	13,5
Для оплати навчання*						
2000
2002	0,8	12,9	...	86,3	...	13,7
2003	1,1	9,5	10,3	65,6	13,5	10,6
2004	1,0	11,9	12,0	61,8	13,3	12,9
2006	1,2	9,9	12,3	62,2	14,4	11,1
Для відпочинку						
2000

2002
2003	1,0	3,3	7,1	79,8	8,8	4,3
2004	0,7	4,3	10,4	75,7	8,9	5,0
2006	0,7	4,9	11,7	75,3	7,4	5,6
У придбанні товарів довгострокового користування						
2000
2002
2003
2004	0,5	4,9	12,0	77,2	5,3	5,4
2006	0,5	5,7	13,2	74,8	5,8	6,2

... – відомості відсутні.

*ЖВІ- життєво важливі інтереси респондентів. Розраховано як сума відсотків респондентів, які входять до груп «Більше, ніж достатньо» та «Достатньо»;

**Розраховано автором на основі опрацювання даних Держкомстату України за 1998-2009рр. [10]

Отже, аналіз задоволення життєвоважливіх інтересів респондентів України у 2000-2006 рр. (найсприятливіший час за роки незалежності України) згідно з теорією оптимального управління доводить його явно недостатній рівень (табл. 1).

Аналіз результатів опитувань протягом періоду, який аналізується показує, що оцінка респондентами свого соціально-економічного статусу дещо змінилася в бік зменшення частки бідних і збільшення частки тих, хто вважає свій статус в суспільстві більш вищим. Цей висновок підтверджують відповіді респондентів щодо їх соціально-економічного статусу (табл. 2).

Таблиця 2 - Оцінка респондентами України власного соціально-економічного статусу в суспільстві у 2002-2006рр.* (у %)

Прошарок	Всього					Міські поселення					Сільська місцевість				
	2002	2003	2004	2006	Відхилення(-,+) 2006/ 2002	2002	2003	2004	2006	Відхилення(-,+) 2006/ 2002	2002	2003	2004	2006	Відхилення(-,+) 2006/ 2002
Бідний	39,6	44,0	32,0	31,2	-8	39,8	42,9	31,2	30,7	-9,1	38,8	46,6	34,5	32,5	-6,3
Небагатий	39,3	38,1	45,9	45,6	6,3	38,4	38,5	45,6	44,9	6,5	41,4	37,1	46,4	47,7	6,3
Середній	13,2	11,4	16,3	17,2	4	13,8	11,9	17,1	18,6	4,8	11,9	10,2	13,7	13,2	1,3
Важко відповісти	7,8	6,3	5,2	5,4	-2,4	7,8	6,5	5,2	5,2	2,6	7,7	6,0	5,3	6,2	1,5
Заможний	0,1	0,2	0,5	0,3	0,2	0,1	0,2	0,7	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2	0
Дуже багатий	0,0	0,0	0,1	0,3	0,3	0,1	0,0	0,2	0,3	0,2	0,0	0,0	0,0	0,2	0,2

*Розраховано автором на основі даних Держкомстату України, 1998-2009рр. [10]

Однак, той факт, що не змогли висловити свою думку стосовно оцінки доходу своєї сім'ї через рік 62,2% респондентів, а 19,3% вважають, що він буде таким, як зараз доводить про високий рівень нестабільності соціально-економічного розвитку України [10]. Саме тому для подальшого економічного розвитку та соціальної стабільності обов'язковою складовою має бути формування соціальної групи – середнього класу.

Процес формування середнього класу відноситься до числа базових соціальних процесів, основою суспільства усіх розвинутих країн і робить значний внесок до економічного зростання шляхом демократичних засад. Більшість фахівців розглядають факт формування середнього класу як важливий критерій ефективності економічних та соціальних реформ. На сучасному етапі соціальна структура українського суспільства під впливом економічних реформ змінюється, але все ще характеризується крайньою нестійкістю, спостерігається процес поляризації доходів та розшарування суспільства [10].

Поряд з цим, в сучасній науковій традиції [11,с.957-958] існують два основних підходи до дослідження соціальної стратифікації: *класовий* - ґрунтується на об'єктивних показниках належності до соціального класу або прошарку, та *статусний* - базується на суб'єктивних оцінках престижу індивіду, соціальних груп, професій. Перша традиція є переважно європейською, друга - американською. Таким чином, сьогодні для пострадянських країн характерні скоріше європейські, ніж американські

моделі соціальної стратифікації, орієнтовані на вимір «об'єктивних» показників - рівень доходу, розмір, власності, обсяг влади та інші. При цьому, економічний критерій є основним показником соціальної стратифікації.

Розкриваючи нашу тематику слід згадати про теорію класової побудови суспільства, що витікає з праць К. Маркса[4; 12], який вперше в історії соціальної думки виділив боротьбу між соціальними та економічними класами як центральну характеристику суспільства і домінуючого джерела соціальних змін. Типовими представниками другої традиції, що ґрунтується на суб'єктивних характеристиках індивіда є У. Корнер та Д. Трейман [13].

Дослідження сучасними науковцями[6] концепцій середнього класу розкриває генезис наукових уявлень про цей базовий елемент соціальної структури: як правило виокремлюється дві основні традиції дослідження класів - класова теорія та теорія стратифікації, в рамках яких можна простежити еволюцію уявлень про середній клас. *Класова методологія* вивчення соціальної структури суспільства виділяла два основні соціальні класи – буржуазію та найманих робітників при незначній частині середнього класу. Проте подальший історичний розвиток показав, що прогресуючого поділу суспільства на багатих і бідних у розвинених західних країнах не було. Навпаки, зміцнювалися позиції середнього класу, бо в індустріальному суспільстві досягнутий рівень виробництва створив основу для масового споживання, що сприяло підвищенню життєвого рівня більшості населення. На цей час актуальною стає *теорія соціальної стратифікації*, провідне місце в якій займає концепція “середнього класу”.

Сьогодні більшість досліджень сходяться на тому, що головним критерієм соціальної стратифікації в радянському суспільстві було місце у владній ієрархії, яке визначалось не лише посадою, але й відомчою належністю. Складна система пільг та привілеїв в значно більшій мірі, ніж доходи (при фактичній відсутності приватної власності), визначала добробут індивіду[12, с.75].

В пострадянському суспільстві владна ієрархія залишається одним з головних критеріїв соціальної стратифікації. При цьому, як підкреслює російський соціолог Т.Заславська, відбувається зрощування політичного і економічного капіталу соціальних груп, яке відображається в контролі над найважливішими економічними ресурсами і процесами розподілу і перерозподілу суспільного багатства [5]

Ми приєднуємося до думки проф. Клименко В.А. , що результати соціологічних досліджень в країнах СНД стосовно емпіричної фіксації економічних страт є проблематичною, оскільки суб'єктивна складова (оцінка рівня життя, матеріального становища та інші) не дає реальної картини економічної диференціації, а об'єктивна - частіше за все рівень доходів - є недостовірною, оскільки деякі респонденти не відповідають на питання про свої доходи, інші їх занижують, а деякі-називають випадкові цифри.

Разом з тим, фахівець та дослідник питань становлення в Україні потужного середнього класу Саввов А.І. вважає, що інформаційною базою, на підставі якої можна скласти стратифікаційну класифікацію суспільств в Україні доцільно обирати вибіркоче обстеження умов життя домогосподарств України, що обґрунтоване Держкомстатом. При цьому, дослідження на підставі оцінки доходно-майнового рівня та з метою визначення частки за цими показниками потужності середнього класу показали, що виходячи з стандартів розвинутих країн, доходи середнього класу до ВВП знаходяться в межах 62-65% від доходу; доходи від майна - в межах 13-14%; особисте споживання –до 80% від доходу (у тому числі на продукти харчування - не менше 1/3, на сплату за житло та енергію-1/4); доходи від нерухомості, дивідендів, власності тощо до 8%; від освіти - в межах 10-15%; від статусу-до 5%; накопичення грошей - в межах не нижче 5-6% на місяць [14,с.50].

Середній клас в Україні, на думку Савкова А.І., визначається за принципами володіння майном (засобами виробництва, контролю за робочою силою, освітянського статусу та кваліфікації), складається з представників підприємців, держуправлінців та професіоналів з різних спеціальностей, менеджерів. Однак, дохід таких груп людей відносно обмежений. Щодо підприємців в сфері малого та середнього бізнесу, то сучасні мотивації також досить невисокі, низькі заробітки багатьох професіоналів (особливо у державному секторі), механізми оподаткування не сприяють нарощуванню потужного середнього класу. За розрахунками дослідника А.І. Савкова, прошарок середнього класу в Україні не перевищує 12-15% працюючого дорослого населення, а відносно європейських стандартів він становить лише 7% [14,с.51].

Поряд з цим, [15] директор соціологічної служби Центру Разумкова Андрій Биченко констатував: «Особливо боляче фінансова криза вдарила по тих, хто зараховує себе до середнього класу. Ще до кризи ця частина населення в Україні тільки-но формувалася. Хоча відносив себе до цього класу *кожен другий українець*. Проте насправді, людей, що відповідають цій категорії за всіма ознаками (кваліфікаційними, майновими, освітніми), було *не більше 17%*. І вони не могли помітно вплинути ні на економічне, ні на політичне життя в країні». За рік кризи збанкрутувала практично половина українських компаній, орієнтованих на сферу послуг, роздрібну торгівлю, а також виробництво продуктів харчування. Людей з гідним рівнем достатку, що вважаються в усіх розвинених країнах рушієм політичного й економічного життя, у нас залишилося лише 10–12%. Отже, з наведеного вище, ми дійшли висновку, що оцінки реальної та потенційної чисельності середнього класу, критерії чисельності ідентифікації мають достатньо дискусійний характер.

Тому, на нашу думку, доцільно запропонувати структурно логічну схему формування середнього класу в Україні, яка ґрунтується на якісних - принципова ознака [2;14,с.51] та кількісних критеріях - оптимальна чисельність (61,8% від числа задоволених у суспільстві) середнього класу[1;16], слугуватиме підґрунтям сталого інноваційного розвитку економіки та запорукою надійної соціально стійкої держави сприяючи реалізації стратегії соціально - економічного розвитку (рис. 1).

Рисунок 1 - Структурно-логічна схема формування середнього класу в Україні(розробка автора)

Таким чином, розроблена схема дозволяє оптимізувати структуру соціальної стратифікації суспільства шляхом своєчасного формування та підтримки середнього

класу, який робить вагомий вклад до економічного зростання шляхом підтримки мотивації до підприємницької діяльності, достатнього освітянського рівня, професіоналізму та соціальної свідомості, а також виступає основою усіх розвинутих країн та чинником сталого інноваційного розвитку. Середній клас не виникає автоматично, а є результатом цілеспрямованих зусиль держави, тому позитивні тенденції у соціальній стратифікації суспільства, пов'язані з його зростанням доцільно, на нашу думку, вважати достовірним індикатором ефективності реформування національної економіки. При цьому, потрібні дієві інструменти та механізми зменшення соціального розшарування в суспільстві, про що й піде мова в наших подальших дослідженнях.

Список літератури

1. Никитенко П.Г., Кулаков Г.Т., Бондарь О.В. Ранжирование рейтингов Беларуси, Украины и России по накопленному социально-экономическому потенциалу и эффективности его использования с учетом жизненно важных интересов населения // Международная научно-практическая конференция «Новые вызовы в экономике XXI века: международная научно-практическая конференция к 80-летию Института экономики НАН Беларуси» (г. Минск, 24 – 25 марта 2011г.) / Ин-т экономики НАН Беларуси. – Минск: «Право и экономика», 2011 – С.69-73
2. Артишевский В.А. Проблемы социальной гармонии // <http://socium.by.ru/rus13.htm>
3. Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений/ Маркс К., Энгельс Ф., - т.20. М.-1961.- С.293
4. Соціологія: Підручник/ Ред. Віктор Георгійович Городяненко, -2-ге вид., перероб. і доп.. -К.: Академія, 2002. -559 с.
5. Заславская Т.И. Структура современного российского общества / Т.И. Заславская //Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения.-1995 -№6- С.6-13
6. Лучко Т.І. Економічні основи формування середнього класу в країнах ринкової трансформації : Дис. канд. наук: 08.01.01- Харків - 2005.-19с.
7. Саввов А.І. Економічні засади та державні механізми сприяння становленню середнього класу. Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.02.03 / А.І. Саввов; Н.-д. екон. ін-т М-ва економіки України. — К., 2005. - 18 с. - укр.
8. Соціологія: Підручник / Н. П. Осипова, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін.; За ред. Н. П. Осипової. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 336 с.
9. Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия // Социальная стратификация / гл. научн. ред. и сост. С.Ю.Солодовников. - Минск :МФПЦ,2002.- 1008с.
10. <http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2006/sz/dop/zahust.htm>
11. Терещенко. О.В. Социальная стратификация // Социология: Энциклопедия/ сост. А.А. Грицанов В.Л. Абущенко. - Минск: Книжный Дом, 2003-1312с.
12. Клименко В.А., Латук И.В. Специфика стратификационного расслоения в современном белорусском обществе: региональные особенности / Вестник БНТУ-2009-№5-С.75-80
13. Цвык В.А.. Социально - профессиональный статус личности и престиж профессии// Вестник Тюменского государственного университета-2009-№4-С44-52.
14. Акціонерна модель економіки України - К.: Видавничий дім,-2005.-346с.
15. http://razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=1738
16. Сороко. Э. М. Золотые сечения, процессы самоорганизации и эволюции систем. Введение в общую теорию гармонии систем / Э. М. Сороко . – 2-е изд. . – М.: Эдиториал УРСС, 2006 . – 264 с. - ISBN 5-484-00306-7 .

О.Бондарь-Подгурская

Социальная стратификация украинского общества на пути к устойчивому инновационному развитию

Рассмотрена роль социальной стратификации общества как фактора устойчивого инновационного развития и его специфику в экономике Украины. Предложена структурно-логическая схема формирования среднего класса в национальной экономике, основываясь на критериях его принципиального определения и динамической устойчивости, которая позволяет оптимизировать структуру стратификации общества, построить социально устойчивое государство и создать надежную основу государственного регулирования социально-ориентированной экономики.

O.Bondar-Podhurskaya

The social stratification of the Ukrainian society towards sustainable innovative development

The role of social stratification of society is as a factor in sustainable development and innovation of its specificity in the Ukrainian economy. A structural-logic of the middle class in the national economy, based on the criteria of its fundamental definition and dynamic stability, which allows you to optimize the structure of the stratification of society, to build a sustainable social state and to create a reliable basis for state regulation of social-oriented economy.

Одержано 03.02.12